

Мельник І.А. (м. Луцьк)

**Проблема функціональної транспозиції
в частиномовній концепції І. Вихованця**

У статті висвітлено проблему функціональної транспозиції в частиномовній концепції І.Р.Вихованця, окреслено різновиди та ступені переходу в системі частин мови.

Ключові слова: транспозиція, субстантивація, вербалізація, ад'єктивація, адвербіалізація.

У сучасній лінгвістиці під поняттям «транспозиція» (середньолат. *transpositio* – переставлення, від лат. *transponere* – переставляти) розуміють використання однієї форми у функції іншої. Термін «транспозиція» тлумачать у широкому та вузькому значенні. У широкому розумінні – це будь-яке переносне вживання мовної форми, зокрема транспозиція грамам дієслівного часу (наприклад, уживання теперішнього часу замість минулого або майбутнього), способу (наприклад, функціонування наказового способу в значенні умовного), комунікативних типів речення (наприклад, використання розповідного речення в ролі наказового) і под. Цей термін поширюється також і на позначення метафоричного та ін. перенесення значень слів. У транспозиції прийнято вирізняти три елементи: вихідну форму (транспоноване), засіб транспозиції (транспозитор) і результат (транспозит). У вузькому значенні транспозиція, або функціональна транспозиція, засвідчує перехід слова з однієї частини мови до іншої або його використання у функції іншої частини мови. Традиційно транспозицію поділяють на: 1) неповну, або синтаксичну, за якої змінюється тільки синтаксична позиція вихідної одиниці без зміни її морфологічної належності до відповідної частини мови; 2) повну, або морфологічну, за якої утворюється слово іншої частини мови [4, с. 692].

Відповідно до того, в яку частину мови переходить те чи те слово, вирізняють субстантивацію (перехід в іменник), ад'єктивацію (перехід у прикметник), вербалізацію (перехід у дієслово), адвербіалізацію (перехід у прислівник) тощо

Необхідність і важливість усебічного вивчення функціональної транспозиції у сучасній лінгвістиці зумовлена новаторськими підходами до висвітлення лінгвальних явищ. Сьогодні питання частиномовних переходів, враховуючи тривалу традицію їхнього дослідження в зарубіжній та вітчизняній лінгвістиці, належить до складних, неоднозначно витлумачених у лінгвістичній науці, таких, що не отримали остаточного розв'язання. Потребують комплексного дослідження різновиди та ступені переходу в системі частин мови. З огляду на це зазначена праця є актуальною та новою. Її мету вбачаємо у висвітленні проблеми транспозиції в концепції професора І. Вихованця. Відповідно до поставленої мети передбачено розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати як тлумачить проблему переходу в системі частин мови професор І. Вихованець; 2) вказати на ті положення вчення про функціональну транспозицію, які для дослідника є основоположними; 3) окреслити різновиди та ступені переходу в системі частин мови.

Застосування різнорідних критеріїв (семантичного, морфологічного, синтаксичного тощо) у комплексі дозволило О. Пешковському, Є. Куриловичу, Ч. Фрізу, Л. Теньєру та ін. вирізнити передусім чотири частини мови – іменник, дієслово, прикметник і прислівник. «До чотирьох частин мови, – зазначає І. Вихованець у новій академічній граматиці української мови, – потрібно додати числівник за його семантичну своєрідність, пов'язану з вираженням категорійного значення кількості. Це найслабкіше структурований частиномовний компонент. Лише сукупність різнорідних критеріїв, проте з базовим характером семантичного критерію, уможлиблює виділення двох центральних лексико-граматичних класів (іменник і дієслово) та трьох периферійних класів (прикметник, прислівник і числівник)» [5, с. 16]. Наявність комплексу різнорідних критеріїв засвідчує належність слова до ядра лексико-граматичного класу. Відсутність хоча б однієї із сукупності ознак

свідчить про дериваційне походження слова, про його вторинність у межах первинного класу.

До ядра кожного лексико-граматичного розряду належать одиниці, які «характеризуються всіма властивими даному класові ознаками», з-поміж яких семантичні «є глибинними факторами..., що визначають синтаксичну і морфологічну спеціалізацію» [2, с. 19]. Проте досить часто під впливом функціональних потреб відбувається транспозиція однієї частини мови до іншої, так звані міжкатегорійні переходи.

Вперше теорія транспозиції була цілісно описана відомим швейцарським мовознавцем Ш. Баллі, учнем та послідовником Ф. де Соссюра. Учений констатував, що «категорії представляють собою реальність, і якщо мова з такою легкістю переводить знаки з однієї категорії в іншу, то це робиться з допомогою сукупності спеціальних засобів транспозиції, які мова передає в розпорядження мовлення ...» [цит. за – 6, с. 396]. Ш. Баллі здійснив поділ транспозиції на два типи: живу та застиглу. На думку дослідника, істинна та функціональна транспозиція, що є статичним засобом, являє собою живий процес, а транспозиція, яка стала звичною і відображає історичний процес, – це застигла транспозиція. «У першому випадку на знак одягнена маска, яку при бажанні можна зняти, у другому – маска приросла до обличчя і заміняє його» [цит. за – 6, с. 397].

Окремі аспекти теорії функціональної транспозиції були опрацьовані також іншими лінгвістами Женевської школи: А. Сеше, С. Карцевським і А. Фреєм. Це багато в чому й зумовило сучасний етап розвитку структурної і трансформаційної лінгвістики в усьому світі. «Теорія транспозиції, – зазначав А. Фрей, – була уже розроблена в Європі, насамперед в Женеві, коли її «відкрили» у США, де вона була переіменована в генеративну граматику» [7, с. 56].

Питання транспозиції отримали подальший розвиток у працях Л. Теньєра, Є. Куриловича, М. Докуліла, О. Єсперсена, Е. Бенвеніста, М. Докуліла, О. Земської, О. Кубрякової, В. Бабайцевої, В. Богданова, Ю. Степанова та ін.

У сучасній українській мовознавчій науці проблеми транспозиції активно вивчають І. Вихованець, К. Городенська, Н. Клименко, А. Загнітко, В. Ожоган, Є. Карпіловська, Н. Гуйванюк та ін.

І. Вихованець розрізняє повний і неповний перехід у системі частин мови. Учений розуміє транспозицію як триступеневий процес, який під впливом функціональних потреб може набувати синтаксичного, морфологічного і семантичного вираження [2, с. 19-23; 3, с. 57-60, 5, с. 26-28].

Найнижчим, початковим ступенем транспозиції, що засвідчує переміщення слова в нетипову для нього формально-синтаксичну позицію, І. Вихованець вважає синтаксичний ступінь частиномовного переходу. Синтаксична транспозиція зумовлює модифікацію категорійних одиниць вихідної частини мови і веде до зміни синтаксичної функції слова в межах того самого лексичного значення. Вищим, порівняно з початковим, синтаксичним, ступенем переходу, – на думку дослідника, – є морфологічний ступінь, за якого вторинні формально- і семантико-граматичні функції трансформованих компонентів набувають нових категорій тієї частини мови, у складі якої вони поширюються. Морфологічна транспозиція засвідчує «системну мовну граматику відповідного елемента». Завершальним ступенем, ступенем найвищого рангу І. Вихованець називає семантичний ступінь транспозиції. Він сигналізує про набуття дериватом іншого, порівняно з вихідною лексичною семантикою, значення [2, с. 19-23; 5, с. 26-28].

Синтаксичний ступінь транспозиції реалізується в межах основних частин мови, тому що тільки вони, крім категорійно зумовленого використання, здатні до вторинного синтаксичного вживання. Досить часто під впливом функціональних потреб кореляції між категорійним значенням і функцією порушуються, тому, крім власної, первинної, кожна з частин мови здатна виконувати синтаксичні функції інших частин мови, тобто вторинні функції.

Наприклад, іменники, прикметники, числівники та прислівники можуть переміщуватися з властивої їм синтаксичної позиції в синтаксичну позицію присудка, яка є типовою для дієслова. Перехід інших частин мови у позицію

дієслова реалізується аналітично. Іменникові, прикметникові, числівникові, прислівникові форми, поєднуючись з морфемою-зв'язкою бути, рідше з іншими напівзв'язками типу ставати (стати), здаватися (здатися), виявлятися (виявитися) і под., набувають синтаксичного статусу дієслова. Морфеми-зв'язки закріплюють притаманні дієслову парадигматичні характеристики, зокрема категорії часу, способу та особи, зрідка – виду, напр.: *Свидригайло став великим литовським князем (М.Вінграновський);* *Поетія – це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі (Л.Костенко);* *Він був старий ... (Л.Костенко);* *Всі люди видаються добрими (У.Самчук);* *... уночі в оточенні очеретів і води стане холодно і лячно! (М.Вінграновський);* *Глибше брести було страшно (М.Вінграновський);* *Очі твої – одні (В.Симоненко).*

У вторинній синтаксичній позиції слова набувають функціональних ознак тієї частини мови, для якої ця позиція є первинною. Дієслово, наприклад, у ролі підмета або керованого другорядного члена речення набуває функціональних ознак іменника: *Нам не подобається Ваше «зачекайте»;* у ролі означення – ознак прикметника: *Бажання вижити було сильним;* у детермінантній ролі – ознак прислівника: *Іду господарювати* і под. Так само можуть уживаються іменники, прикметники та прислівники у своїх вторинних позиціях.

Для синтаксичного ступеня переходу частин мови властива велика позиційна рухливість слів, що спричиняє їхнє семантико-синтаксичне варіювання. Переміщення частин мови із властивої їм синтаксичної позиції в синтаксичну позицію, притаманну іншій частині мови, часто зумовлює зміни в морфологічному оформленні відповідної частини мови або синтаксично пов'язаного з нею компонента. З огляду на це, І.Вихованець диференціює синтаксичні зміни на: морфологізовані та неморфологізовані [2, с. 20 ; 5, с. 26]. Неморфологізовані синтаксичні зміни – це зміни, які за переходу відповідної частини мови в іншу морфологічно не відображаються. До морфологізованих синтаксичних змін належать такі зміни, що за переходу однієї частини мови в

іншу морфологічно відображаються. У свою чергу морфологізовані зміни частин мови учений поділяє на два різновиди: 1) неповні морфологізовані зміни, які оформлені засобами тієї самої, тобто вихідної, частини мови, або морфологізовані в межах вихідної частини мови, зміни першого (початкового) порядку; 2) повні морфологізовані зміни, оформлені засобами частини мови, в яку переходить відповідна частина мови, тобто морфологізовані зміни в межах іншої (невихідної) частини мови, зміни другого (завершального) порядку [2, с. 20 ; 5, с. 26].

Неморфологізований синтаксичний перехід частин мови передбачає морфологічну або іншого роду зміну (редукцію компонента, переміщення тощо), яка поширюється на компонент речення, від якого залежить (або з яким пов'язана) певна синтаксично трансформована частина мови. Наприклад, компонент, для якого характерна прислівникова детермінантна позиція, за переміщення в атрибутивну (присубстантивну) позицію, зберігаючи ту саму якість, зазвичай, зазнає синтаксичної ад'єктивної і перетворення дієслівного (присудкового) компонента вихідного речення на віддієслівний іменник речення-трансформа: *Батьки приїхали взимку* (синтаксичний і морфологічний прислівник) —> *Приїзд взимку* (синтаксичний, неморфологізований, морфологічно не оформлений прикметник) *став для них мрією*.

Про неповний (частковий) морфологізований синтаксичний перехід частин мови йдеться за умови, якщо компонент, який синтаксично переходить в іншу частину мови, не зберігає своєї попередньої морфологічної форми, а змінюється на інший, спорідненої морфологічної природи компонент, що не виступає морфологічним показником частиномовного переходу. Наприклад, в українській літературній мові іменник у називному чи знахідному відмінках не вживається як залежний від іншого іменника елемент, а трансформується у родовий відмінок як типову присубстантивну форму, що також, як і називний і знахідний відмінки, входить до морфологічної відмінкової системи іменника. Це типовий приклад неповного морфологізованого синтаксичного переходу іменника в синтаксичний прикметник, напр.: *Дівчина співає* —> *спів дівчини*.

Як бачимо, неповна морфологізована синтаксична ад'єктивація передбачає збереження морфологічних показників попередньої частини мови, у вказаному вище випадку самостійних (незалежних від опорного іменника) показників роду і числа. Ці трансформації в морфологічних межах вихідної частини мови професор І.Вихованець називає «передступенем морфологічного ступеня переходу частин мови» [5, с. 27].

Неморфологізований ступінь синтаксичної ад'єктивації або частково морфологізований її різновид, – на думку вченого, – стають передумовою завершальної морфологізації переходу однієї частини мови в іншу. Нетипова для вихідної частини мови синтаксична функція набуває морфологічного закріплення. Так, перетворення на морфологічний прикметник у граматичній структурі сучасної української літературної мови часто зазнають прийменниково-відмінкові форми, залежні від віддієслівного іменника або іменника з конкретним значенням (в останньому випадку відбувається редукція присудка). Стадії трансформації мають відбуватися у певній послідовності: *Зустрілися на світанку —> Зустріч на світанку схвилювала дітей —> Світанкова зустріч схвилювала дітей.*

Остаточне завершення частиномовної транспозиції І.Р.Вихованець пов'язує із семантичним ступенем, який дослідник кваліфікує як «найвищий ступінь переходу у системі частин мови». «Нова для вихідної частини мови синтаксична позиція, морфологізація цієї позиції зумовлюють поступове «вростання» деривата у новий для нього семантико-граматичний клас. Відбуваються різні семантичні нашарування на дериват, зближення з ядром іншого лексико-граматичного класу, внаслідок чого дериват стає позначенням іншого порівняно з вихідним лексичним значенням денотата» [5, с. 27]. Наприклад, поступове перетворення дієслова на «справжній» іменник засвідчує слово *сиджу, сидиш, сидить ...* Це можна відобразити у такий спосіб: *Ми сиділи (синтаксичне, морфологічне і семантичне дієслово) в кімнаті —> Сидіти (синтаксичний іменник і морфологічний напівіменник-інфінітив) в кімнаті було приємно —> Сидіння (синтаксичний і морфологічний іменник) в*

кімнаті було приємним → Сидіння (синтаксичний, морфологічний і семантичний іменник) *шофера знаходиться поруч.*

Отже, професор І. Вихованець здійснює розподіл частин мови за гетерогенною класифікацією (семантичним, морфологічним і синтаксичним критеріями) і відповідно до цього тлумачить транспозицію як триступеневий процес, який під впливом функціональних потреб може набувати синтаксичного, морфологічного і семантичного вираження. Відповідно до п'ятикомпонентної системи частин мови, які дослідник вирізняє з урахуванням семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак, і відповідно до формування прислівника лише за двома граматичними ознаками (синтаксичними і морфологічними) можливі такі ступені переходу в системі частин мови: 1) синтаксична, морфологічна і семантична субстантивація; 2) синтаксична, морфологічна і семантична вербалізація; 3) синтаксична, морфологічна і семантична ад'єктивація; 4) синтаксична і морфологічна адвербіалізація тощо.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.– М.: Изд-во иностр. лит., 1955.– 416 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.– К.: Наук. думка, 1988.– 256 с.
3. Вихованець І.Р. Різновиди транспозиції // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред.) та ін. – Кіровоград, Кіровоград. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка, 1997.– С. 57-60.
4. Вихованець І.Р. Транспозиція // Українська мова: Енциклопедія/ Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.– 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 692.

5. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І.Вихованця.– К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.– 400 с.

6. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса.– М.: Прогресс, 1988.– 654 с.

7. Frei H. Syntaxe et methode en linguistique synchronique // Enzyklopädie der geisteswissenschaftlichen Arbeitsmethoden. –Munich, 1968. – IV.– S. 56.

В статті освітлена проблема функціональної транспозиції в концепції частей речи І.Р. Вихованця, определены разновидности и степень перехода в системе частей речи.

Ключевые слова: транспозиция, субстантивация, вербализация, адъективация, адвербиализация.

The article deals with the problem of functional transposition in part of speech conception by I.R. Vykhovanets. The author draws a line round varieties and degrees of transition in the system of parts of speech.

Key words: transposition, substantivation, verbalization, adjectivation, adverbialization.